125 ÉS 25 ÉV (1/2)
125 ÉVES A TELEKI-EXPEDÍCIÓ

VOJNITS ANDRÁS

Magyarország kedvezőtlen történelmi viszonyai és földrajzi fekvése ellenére erején felül teljesített a földrajzi felfedezések, vagy a már ismert, de nem kellő mélységben megismert távoli tájak kutatása terén. Szinte mindenhová eljutottak hazánkfiai, de elsősorban két kontinens, Afrika és Ázsia feltárásában értek el kimagasló eredményeket. Főleg a fekete földrész az, ahol a magyarok részesei lehettek a klasszikus földrajzi felfedezéseknek. Közülük kiemelkedik Magyar László, aki a XIX. század első felében a Kongó és a Zambézi vidékére jutott el, és Teleki Sámuel, aki évtizedekkel később Afrika derekának „túloldalán" tüntette el a térképről az utolsó „fehér foltokat". Eredményeik azonban nem csak a szó szűk értelmében vett földrajzi felfedezésekre szorítkoztak, hanem a tudományok széles körének szolgáltak újdonságokkal.

A „nagy magyarok" nevét időnként felkapja az emlékezet, majd ismét elejti, és évekre, évtizedekre feledésbe merülnek. Leginkább talán az évfordulók predesztináltak arra, hogy megemlékezzünk róluk. Már csak azért is, mert mint mondják, „egy újszülöttnek minden vicc új" – vagyis a fiatal generációkat újból és újból meg kell ismertetnünk velük. De ez csak a dolog egyik része. Folyamatosan bukkannak fel eddig nem ismert adatok, kerülnek elő hagyaték töredékek, és nemcsak kutatási módszereink, hanem „hozzáállásunk" is állandóan változik. A még annyira jól ismertnek vélt életutak kutatása sem tekinthető lezártnak, ugyanazokat a tényeket fél évszázada máshogy értékeltük, mint napjainkban.

Az évfordulókon általában egy-egy kiemelkedő személyiség születéséről vagy haláláról emlékezünk. Esetünkben nem erről van szó: Teleki expedíciója 125 éve érte el Afrika fehér ember előtt még ismeretlen területének legközepét, és 25 éve ismételte meg útját a Magyar Tudományos Afrika Expedíció, a II. világháború utáni időszak legnagyobb szabású és legkomplexebb magyar expedíciós vállalkozása. Jelen írásban az „eredeti" expedíció megálmodójának és kivitelezőjének életútját ismertetem röviden, és megkísérlem összefoglalni az eredményeket. Ezek nem egyenlő súlylyal szerepelnek, így kevés szó esik a vadászatról, holott Teleki ösztönző motivációja – minden ellenkező, „szépítő" véleménnyel szemben – leginkább ez volt, és több a botanikáról és a zoológiáról. Nemcsak mert ezek a tudományterületek közel állnak hozzám, hanem mert itt is valóban jelentős volt az expedíció teljesítménye. Egyúttal a legmeggyőzőbb bizonyíték arra, hogy Teleki és Höhnel tudatosan készült a sok-

ISSN 1788-6422 pp. 117–144
© Publikon Kiadó, Pécs

A Teleki-expedíció útvonala (Kubassek János nyomán)

irányú tudományos feltáró munkára – növényeket és állatokat gyűjteni, preparálni, tartósítani és károsodás nélkül Európába szállítani nem lehetett „csak úgy”. Egyébként bárki meggyőződhet, hogy ma sem lehet, a sokkal jobb technikai körülmények ellenére…

A Teleki-expedíció 50. évfordulójáról is megemlékeztek (Hézser, 1939), míg a 100. évforduló tiszteletére az érdi Magyar Földrajzi Gyűjtemény (ma Magyar Földrajzi Múzeum, MFM) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1987. május 29-30-án tudományos ülést tartott. A megjelent geográfusok, térképészek, geológusok, néprajzkutatók, történészek, botanikusok és zoológusok elemezték a tudományos ered-

Teleki Sámuel az út elején (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

ményeket. A konferencián elhangzott előadások a Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1988. évi 5. számában jelentek meg, amelyből magam is sokat merítettem. Az érdeklődő ebben a kiadványban olyan témákban is eligazítást kap – az expedíció kronológiai leírása, anyagi felszereltsége, kiadásai, fényképei és irodalma, Teleki útinaplója –, amelyekkel jelen tanulmány részletesen nem foglalkozik.

Az expedíció jelentőségét a hozzá kapcsolható későbbi, kisebb és nagyobb, magyar és külföldi utak, expedíciók hosszú sora is hangsúlyozza, melynek csak egyik, bár kétségtelenül a legmaradandóbb eredményekkel járó mozzanata a 25 évvel ezelőtti Magyar Tudományos Afrika Expedíció. Ezzel a sajátos „utóélettel" egy következő írásomban kívánok foglalkozni.

Sáromberkétől Sáromberkéig

Teleki Sámuel életrajzát sokan megírták, ki röviden, ki hosszabban (pl. Balázs D. 1993, ifj. Bartha L. 1986, Bendefy-Benda L. 1934, Ecsedy Cs. 1978, Erdélyi L. 1977, Halász Gy. 1936-37, Kászoni D. 1988), de mindig újabb és újabb részletek bukkannak fel, miközben természetesen az életrajzírók szemlélete is állandóan változik. Egy biztos: bár a gróf életútja kezdetben a XIX. század gazdag, vadászgató, a bécsi udvari körökkel kapcsolatot tartó magyar földbirtokosaira jellemző stációk között kanyargott, a sors végül is többre szemelte ki.

Marosvásárhely szomszédságában, Sáromberkén 1845. november 1-én ugyan Sámuelként jegyzik be a későbbi erdélyi nagyurat a keresztlevélbe, de legtöbb ismerősének és persze a családtagoknak minden időkben egyszerűen csak „a Samu" – már csak ebből is következtethetünk mind népszerűségére, mind pedig közvetlenségére. Kezdetben magántanuló, majd egy év iskolába járás után 1863-ban kitüntetéssel érettségizik a híres debreceni Református Kollégiumban. A berlini és a göttingeni egyetemen állam- és gazdaságtudományi szakon folytat tanulmányokat, de geológiai, ásványtani és földrajzi stúdiumokat is felvesz[1]. A kor olyan elismert tudósaival kerül kapcsolatba, illetve oktatják, mint Wolfgang Sartorius von Waltershausen és Johann Eduard Wappäus, továbbá Helferich, Griepenkerl, Hattendorf és Enneper professzorok. Később katonai pályára lép, azonban huszárőrnagyi tisztéről csakhamar lemond (a rossz nyelvek szerint nem akad paripa, mely hatalmas termetét elbírná). Már mint a gernyeszegi választókerület képviselője ismerkedik meg Rudolf trónörökössel és annak feleségével, II. Lipót belga király lányával, Stefánia hercegnővel. Barátság szövődik közöttük, amelynek kezdete közös medvevadászat a Görgényi-havasokban, végpontja pedig egy-egy „ismeretlen" tó elnevezése Kelet-Afrikában. Rudolf, illetve baráti köre ösztönözi Telekit afrikai expedíciójára, és ő ajánlja útitársul Ludwig von Höhnel osztrák sorhajóhadnagyot.

A nagy kalandra Höhnel hegymászó túrákon készül fel. A sors iróniája, hogy az út jelentős részén betegségekkel és „általános testi gyengeséggel" küzd. Az őserejéről híres Telekinek ilyesféle felkészülésre nincs szüksége. Franciaországban és különösen Angliában, így a British Múzeumban és a brit Királyi Földrajzi Társaságnál gyűjti a tudnivalókat. Térképeket és könyveket szerez, és számos Afrika-szakértővel folytat eszmecserét. 1886. november végén érkezik meg Zanzibárba, ahol

Ludwig von Höhnel
(Kubassek János nyomán)

Rudolf főherceg
(Kubassek János nyomán)

Dzsumbe Kimemata, a leghíresebb karavánvezetők egyike. Teleki 2000 dollárért fogadta fel! Mrima, ún. parti néger, a képen előkelő arab öltözékben (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

az előkészületekkel megbízott Höhnel várja. A tulajdonképpeni start 1887 januárjára tehető, ekkor kelnek át a fekete kontinensre. A csaknem két évig tartó kalandozás 1888 októberében ér véget. Hogy milyen fizikai adottságokkal rendelkezik Teleki, mutatja, hogy hazafelé még „elugrik" Abesszíniába, Harar vidékére. Kevéssé köztudott, hogy a rákövetkező években sem elégedik meg az erdélyi medvevadászatokkal, nagy utakat tesz többek közt Indiában, az Indonéz-szigeteken, sőt visszatér Afrikába, ahol ismételten megpróbálkozik – és ismét sikertelenül – a Kilimandzsáró megmászásával. A századfordulón újólag bekapcsolódik a közéletbe, országgyűlési képviselő. A világháború kitörésekor, mint tartalékos huszár alezredes, felajánlja szolgálatait – amiről magas korára való tekintettel, köszönettel lemond a haza. Úgy hírlik, ennek is szerepe lehet abban, hogy rá két évre elhuny; az öregséggel járó korlátozottság nem fér életszemléletébe. És talán jól van így, három évre rá erdélyi havasainak elvesztésébe halna bele. Szülőhelyén a család ősi kriptájában helyezik örök nyugalomra 1916. március 10-én.

„Hogy milyen fizikai adottságokkal rendelkezik Teleki, mutatja, hogy hazafelé még „elugrik" Abesszíniába, Harar vidékére. Kevéssé köztudott, hogy a rákövetkező években sem elégedik meg az erdélyi medvevadászatokkal, nagy utakat tesz többek közt Indiában, az Indonéz-szigeteken, sőt visszatér Afrikába, ahol ismételten megpróbálkozik – és ismét sikertelenül – a Kilimandzsáró megmászásával."

Az utazást Höhnel (1892, 1890, 1984) vaskos könyv(ek)ben és számos cikkben (Höhnel 1888, 1892) örökítette meg, melyek több kiadást megéltek (néhányuk „lebutított" formában), és végtelen a sora az eredményekkel foglalkozó váltakozó terjedelmű, régebbi és újabb közleményeknek. Maga Teleki keveset írt az expedícióról, így egy erdélyi lapban (Teleki, 1887) és a Földrajzi Közleményekben (Teleki, 1888a), de leginkább a Times magazinban (Teleki, 1888b) megjelent „jelentése" említhető[2]. Ennek ellenére világszerte megismerték nevét, több tudományos társaság, intézmény kitűntette és tagjául választotta, így afrikai felfedezései elismeréseként tiszteletbeli tagja lett az Egyiptomi Földrajzi Társaságnak is. 1894-ben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, 1897-ben pedig az udvartól megkapta a „valóságos belső titkos tanácsos" címet. Emlékére 1989-ben szobrot állítottak a Magyar Földrajzi Múzeum parkjában, a magyar utazók érdi panteonjában (Balázs, 1993).

A Teleki-expedíció eredményei

Kubassek (1988) az alábbiakban sorolta fel az expedíció legfontosabb eredményeit:

„1. Kb. 3000 kilométeres, jórészt ismeretlen kelet-afrikai tájakon áthaladó útszakasz térképezése, mely elsősorban Höhnel Lajos[3] érdeme.

2. A Rudolf- és a Stefánia-tó[4] felfedezése.

3. A 640 méter magas, aktív Teleki-vulkán (turkana nevén Nagira Mwaiten) felfedezése.
4. A Kilimandzsárón Teleki Sámuel minden előtte próbálkozót túlszárnyalva 5310 méteres magasságig jutott fel[5].
5. A Kenya-hegy megmászásakor Teleki Sámuel érte el először a hóhatárt, 4680 méteres magasságban.
6. A Kenya-hegységben Teleki Sámuel fedezte fel a később az angolok által róla elnevezett glaciális völgyet és tengerszemet[6].
7. Ismeretlen, vagy alig ismert törzsekről, népcsoportokról (maszájok, kikujuk, turkanák, szamburuk, elmolok, moránok, randilék, resiátok, burkenedzsik) való, közvetlen tapasztalatokon nyugvó, hiteles híradás.
8. Máig páratlan fotódokumentáció készítése, mely a XIX. századi Kelet-Afrikáról ritka értéket képviselő földrajzi, néprajzi, történelmi, szociológiai információ-anyagot rögzít[7]. E fotók szakszerű közkinccsé tétele Erdélyi Lajos érdeme.
9. Tekintélyes tárgyi etnográfiai anyag gyűjtése, mely a Néprajzi Múzeum afrikai gyűjteményének alapjává vált.
10. A Teleki-expedíció meteorológiai, geológiai, földrajzi, állat- és növénytani megfigyelései Kelet-Afrikáról számottevő új adalékokat nyújtottak a természettudományok művelőinek.
11. A vadászatokat reprezentáló, egyedülálló állatbőr- és trófeagyűjtemény, melynek jelentős része a második világháború során elkallódott vagy elpusztult.
12. Az expedíció eredményei, a Rudolf- és Stefánia-tavak, valamint a Teleki-vulkán felfedezése szolgáltak kiindulópontul a Kelet-afrikai-árokrendszer kialakulását magyarázó új földfejlődéstörténeti elméletnek."

Halad a karaván, az élén Teleki Sámuel (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

A „high light”-ok

A XIX. század második felében „a felfedezések korának egyszerű lefölöző jellegű hódításaival szemben, most a nyersanyagokat, munkaerőt és piacokat kutató és szerző, kapitalizálódó terjeszkedés kezdetének tanúi lehetünk […] E korszak utazásai a puszta felfedezéseken kívül esetenként már más tudományos tevékenységgel is bővültek; a kartográfiai eredmények kiegészültek földtudományi, botanikai, zoológiai, néprajzi, nyelvészeti megfigyelésekkel, gyűjtésekkel és leírásokkal” – írja Gábris Gyula (1988). A Teleki-expedíció már ennek a korszaknak az eseménye, és Afrika térképe utolsó „fehér foltjainak”[8] eltűntetésében játszott szerepe a legmaradandóbb, vagy legalább is a legismertebb, mégsem inspirálta sem gyarmatosítás, sem gazdasági terjeszkedés – a Monarchia a többi európai hatalomhoz képest meglehetőst’ magába zárkózó birodalom volt.

Denhardt 1881-es térképe a Baringo-tavat a valóságosnál sokkal nagyobbnak és északabbra kiterjedőnek ábrázolja, de minden esetre az a vidék – bár részben nem létező vagy elrajzolt felszíni alakzatok révén – az „ismert” kategóriába tartozott. Mivel nehéz lett volna ismeretlen tájak felkutatására vezetőket és teherhordókat toborozni, Teleki Zanzibárban azt mondta, hogy célja a Baringo-tóig és kicsit tovább eljutni. Ez a „kicsit” 1988. február 10-től kezdődően öt hónapig tartó keserves menetelés lett, olyan tájakon, melyeket bennszülött karavánok sem kereszteztek. A felfedezőút gyümölcseként – ha egyáltalán lehet ezt a kietlen tájat ezzel a kifejezéssel illetni – a Rudolf- és a Stefánia-tó, valamint a Teleki-vulkán rákerült a térképre.

Persze észak hatalmas tava sem volt „ismeretlen” a szó valóságos értelmében: a szamburuk szerint a „nagy víz” a Basso, más törzsek Gallupnak nevezték, a későbbi

Szétszedhető vászoncsónakot is cipeltek magukkal, amit aztán a Rudolf-tónál egy elefánt tönkretett (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

Pangani vidéke (rajz, Ludwig von Höhnel nyomán)

névadó turkanák Aman néven emlegették. Teleki Sámuel mint első európai látta meg 1888. március 5-én a zöldesen csillogó víztükröt. Naplójában nyomát sem látjuk rajongásnak, inkább csak a vadász feljegyzéseit olvashatjuk: „… Utunk előbb hegynek vezetett, melyek wulcanicusak, a kopáros kiaszottság és zordság quintessentiája, egy idegen Wakwafi jön hozzánk és vezet, mondván lefele nincs víz nincs vad, csak kő. Útközben még közel a […] hegyhez és 8-as csoport elefántot találunk, szelet kapnak és minden irányba szét mennek […] és 6 darabból állott ezekből 200 lépésre a legnagyobbat az 577-el megsebzem, a sűrűbe megáll oda megyek agyon lövöm […] 1.22-kor Basso Narok mutatkozott több szigetekkel colossális, nagy, kék vizű tó. É.nak partjai nem látszanak. D végének szélessége 20 km féle lehet. A meddig a szem ellát […] kopár wulcanicus. Rudolf tónak keresztelem.” Höhnel annál inkább lelkes: „A tájkép szépségek varázsa alatt, amelyek minden oldalról környékezték, hosszabb ideig néma elragadtatásban állottunk egy helyen, embereink is némán,

Miriáli szultán feleségei és lányai (fénykép, Ludwig von Höhnel nyomán)

Senecio johnstoni a Kilimandzsárón, 1887. június 16. (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

A Kilimandzsáró hava (rajz, Ludwig von Höhnel könyvéből)

A tavetai tábor látogatója volt a lipcsei Dr. Hans Meyer, aki két évvel később elérte a Kilimandzsáró legmagasabb pontját, a Kibót, 1887. július (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

A kikujuk megkezdik a harcot. A világon az első fényképes haditudósítás, 1887. szeptember 10. (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

Oroszlánvadászat a Baringo-tóhoz menet, 1887. december 2. (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

A Baringo-tónál vadászparadicsomba jutottak. Teleki, aki szemmel láthatóan már jó néhány kilót leadott, naponta több nagytestű állatot lőtt a karaván élelmezésére, 1888. január (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

Elefántvadászat (rajz, Ludwig von Höhnel könyvéből)

Feltűnik a Rudolf-tó. Minél sötétebb a láva, annál fiatalabb, 1988. február 28. (a szerző fényképe)

miként mi, bámultak a messzeségbe, míg végre csodálkozásunk hangos kiáltásokkal tört ki a tó miatt, melynek tükröző felszíne a távol fekvő láthatáron az ég kék színével olvadt össze. Ebben a percben az összes eddigi fáradalmainkat és minden elénk gördülő veszélyt elfelejtettünk, egyedül annak a büszke örömnek éltünk, hogy felfedező utunkat siker koronázta." Viszont „[a] köztünk és a tó között elterülő hegyvidék valóságos pokol; észak-déli irányú, párhuzamos magaslatokból áll, nekünk pedig észak-nyugati irányban kellett átvágnunk rajta. A hegyoldalak mély szakadékok, a legtöbbjük áthághatatlan, a többi feketésbarna kövekkel és likacsos lávával van teleszórva" – folytatja.

Északabbra, a mai kenyai-etiópiai határnál újabb, de az előzőtől merőben különböző tómedret értek el. A part itt egészen sík, és a víz a parttól még 200 méter távolságra sem volt mélyebb „egypár hüvelyknél". Höhnel így ír a „felfedezésről": „A tó a tenger szintje fölött 500 méter magasságban fekszik; szintén hosszúkás, főtengelye északról délnek vala. Keleten az átlag 1000 méter magas Trr-hegyek szegélyezik, nyugaton és északnyugaton pedig az Amárr-hegyek. Szélessége körülbelül 22-24, hosszúsága pedig 110-120 kilométer. Ő császári és királyi fenségének, a trónörökös özvegyének, a fenséges hercegnőnek tiszteletére Teleki gróf 'Stefánia-tónak' nevezte el. A Stefánia-tó nyilvánvalóan apad; vezetőnk is nagymértékben meg volt lepve, midőn látta, hogy háromévnyi távolléte alatt a tó vize ezen az oldalon hány száz méterrel húzódott vissza… Lembasszo tudtunkra adta, hogy csak északon van egy kis folyó, mely a Stefánia-tóba szakad."

Egy, a Rudolf-tó déli végénél emelkedő 646 méter magas vulkánt kétszer is útba ejtettek. Ők voltak az első európaiak, akik eljutottak a kontinens belsejében talál-

A Teleki-vulkán. Háttérben a Rudolf-tó, partján a Nabuyatom-vulkán emelkedik, 1988. március 5. (a szerző felvétele)

ható[9] ismeretlen tűzhányóhoz. Megint csak Höhnel feljegyzéseire hagyatkozunk: „Igazán borzasztó volt az a hőség, amely a fekete lávából sugárzott ki […] A vulkán közelében intenzív kén- és klórszag volt érezhető, amelyek embereinket ugyancsak megköhögtették […] A kráter relatív magasságát 200 méterre becsültük […] az utolsó kitörés alkalmával a délkör irányában meghasadt, és a kitóduló izzó tömegek részint észak, részint dél felé folytak le. Amennyire mi láttuk, a füstfelhők nem egy közös torokból, hanem több, a kráter belső falain elhelyezkedő nyílásokból szállottak fel." Ezúttal Höhnel volt a keresztapa: „A Rudolf-tótól délre fekvő ezen egész vulkáni tájnak, elég sajátságos, bennszülött neve nincs [később a turkanák úgy emlegették: a Kettéhasadt Hegy, Nagira Mwaiten]; úgy látszik tehát, hogy az ott uralkodó borzasztó erőktől való titkos félelem a bennszülötteket ezen ijesztő helyektől távol tartja… bátorkodtam a vulkánt az expedíció vezérének a tiszteletére, Teleki-vulkánnak elkeresztelni, mert neki tartatott fenn, hogy a sötét földrész ezen legfrissebb tűzhelyéről a világot értesíthesse." Így került az első magyar név Afrika térképére – és ellentétben megannyi más, a kolonizációs időkben született földrajzi elnevezéssel, ma is így hívják a vulkánt. Talán valóban azért, mert Teleki Sámuelt nem tartották gyarmatosítónak, és így nem sorolták „a múltat végképp eltörölni" kategóriába, de az is lehet, egyszerűen abból az okból, hogy a hegynek nem volt bevett „eredeti" neve.

A Stefánia-tó medrében szélvihar kavarja a homokot, 1988. március 12. (a szerző felvétele)

Népek, törzsek, szokások

Kelet-Afrika „idegenforgalma" a XIX. század második felétől ugrásszerűen növekedett; utazó-felfedezők, misszionáriusok, vadászok, tudósok és nem kevés kalandor jelent meg a térségben, akik igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni a szuahéli karavánkereskedőkkel. A karavánútvonalak a Nagy Tavak vidékéig behálózták Kelet-Afrikát: „exportcikkeik" között fémeszközök, fegyverek, lőpor, textíliák és a bennszülöttekkel való kereskedelem szimbóluma, az üveggyöngy[10] volt, míg az ellenértéket egyre csökkenő mértékben rabszolgák, és növekvő mennyiségben elefántcsont képviselték. A komoly gyarmatosítási törekvések a század utolsó harmadában bontakoztak ki. Ebbe „a föltáró-fölfedező vonulatba illeszkedik bele szervesen a magyar Teleki Sámuel több tekintetben páratlanul jelentős felfedező expedíciója is" – írja Füssi Nagy Géza (1988). A „fehér foltok" eltűnésével – szögezi le Füssi Nagy – kezdetét vette Afrika történetének legellentmondásosabb szakasza; a gyarmatosítás döntő hatással volt az etnikai folyamatok alakulására, a népek belső fejlődésére.

Mindennek pedig akarva-akaratlanul is részese lett az expedíció, de közvetlen hatását nem szabad eltúlozni. Teleki nem állt gyarmatosító hatalmak szolgálatában, a vadászszenvedély és a felfedezés „tiszta" vágya ösztönözte. A „bekerülési költségekkel" kapcsolatban Pokoly Béla (1987) egy érdekes, és sok tekintetben új, vagy legalább is kevéssé vizsgált tényre hívta fel a figyelmet. Azt tudjuk, hogy a vállal-

kozást Teleki mintegy 40 kg arannyal ekvivalens vagyona bánta, ez mai árfolyamon – a világpiaci áringadozástól függően – legalább kétmillió USA dollárnak felel meg. Nos, ez az összeg, éppen úgy, mint a többi expedíció kiadásai, egyfajta „turisztikai" – a helyi gazdaságok számára igen jelentős – bevételnek számított.

Az utazók naplói, leírásai, különösen Höhnel feljegyzései részletesen megismertetik az utókort a bejárt területek lakóivaló és szokásaikkal, és sok mindenről „kézzelfogható képet" nyújtanak az expedíció néprajzi gyűjtései, bár az anyag eloszlása egyenetlen, és „sokkal több néppel került kapcsolatba [az expedíció], mint ahánytól tárgyakat is gyűjtött. A vidék megismert népeiről Höhnel még 1890-ben beszámolt. Legrészletesebben ő is azokról a törzsekről ír, akiknek tárgyi kultúráját a gyűjtemény őrzi. [A] bejárt vidék Afrika néprajzilag egyik legváltozatosabb területe. A kontinensen belül található mind a két nagyrassz (europid, negrid) és a három formacsoport közül egy (etiopid) képviselőivel találkozhattak…" (Borsos, 1988). Teleki 410 tárgyat adományozott a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményének (ekkor még nem volt önálló néprajzi múzeum), melyből több tárgyat elcseréltek, másokat az egymást követő revíziók során nem találtak (ezek néhánya később felbukkant). A leltározott 338 tételből végül mintegy 300-at tekinthetünk ma is biztosan meglevőnek. Ez ugyan számszerűen nem sok, értékük mégis felbecsülhetetlen, hiszen részben akkor még ismeretlen népektől gyűjtötték.

Telekiék idején a tengerparti sávban az arab hatás erős, mely a kontinens belseje felé fokozatosan elenyészett. Az indiai bevándorlás az időben még csekély volt. Höhnel a nyelvileg a bantu csoportba tartozók közül a csagga, meru, taveta, kamba és kikuju törzsekkel foglalkozik behatóbban. A hamita nyelveket beszélők közül a randile (rendille) és resiat (geleba) népekkel kerültek közelebbi kapcsolatba. Legrészletesebben a nilota-hamitaként emlegetett törzseket ismerteti, és a gyűjtött tárgyak nagyobb része is tőlük származik. Ezek elsősorban a masaik (maszájok), a velük azonos eredetű, de testvérháborúkban állatállományukat elvesztett, és földművelésre áttért kvófiak, valamint a burkenedzsi (szamburu), turkana (elgume) és szuk (pokot) törzsek. Néhány tárgy a legrégibb lakók közé tartozó ndorobok (okiotok) és resiat elmolok (gelebák) kultúráját reprezentálják (Borsos Balázs, 1988 nyomán). A fegyverek (kard, buzogány, lándzsa, pajzs, íj és nyíl), ékszerek (köztük a strucctollakkal díszített harci fejdísz, mely valójában elrettentő pszichológiai fegyverként szolgált), eszközök (kalapács, fogó, csákánykapa), ruházat (ide sorolhatjuk akár a szakáll- és bajuszcsiptetőt) nagy jelentőségűek, mert az európai behatolás előtti kulturális szintet reprezentálják, amikor még nem hódított tért a gyöngy (Borsos, 1988). Höhnel részletes leírásai és végtelenül pontos rajzai pedig forrásértékűek.

Őserdőtől az alhavasi gyepig

Az expedíció botanikai jelentősége a más területeken elért eredményekhez képest kevésbé közismert[11], holott felfedezőink egészen kimagasló teljesítményt nyújtottak (Farkas, 1988). Rendkívül nehéz trópusi körülmények között növényeket gyűjteni, majd azokat szakszerűen tartósítani és hazahozni, ez még a mai expedíciók számára sem kis próbatétel. A növényfajok egyharmada, 237-ből 78 bizonyult a tudományra

újnak. A virágos növények mellett harasztokat, zuzmókat és mohákat is hoztak: 36 egyszikű, 112 kétszikű zárvatermő és 3 nyitvatermő virágos növényt, 20 páfrányt, 33 lombosmohát, 7 májmohát. Ezek közül új volt 32 virágos növény-, 1 páfrány-, 32 lombosmoha- (tehát csaknem az összes!), 4 májmoha- és 9 zuzmófaj. A szakirodalom általában Höhnelnek tulajdonítja a gyűjtéseket[12], holott a gyűjtési adatok egy része magát a Teleki-expedíciót jelöli – nem beszélve arról, hogy onnét is származnak növények, ahol Höhnel nem is járt. Ilyen pl. a Kilimandzsáró 4960 méteres magassága, vagy a Baringó-tó vidéke, ahol szintén csak Teleki fordult meg.

A nevezéktan jó szokása, hogy a rendszertani egységek nevei a gyűjtőt vagy a gyűjtőhelyet örökítik meg. Nem történt ez máshogy a Teleki-expedíció anyagával sem. Teleki nevét a Plagiochila telekiana májmoha, valamint a Dorstenia telekii, Senecio telekii, Lobelia telekii, Erigeron telekii, Conyza telekii, Aeschymomene telekii és Triumfetta telekii virágos növény viseli. Legszebb a méter magas, a Kenya-hegy felső régiójában tenyésző Teleki-lobélia, és ezt is, valamint a Kilimandzsáró közel ötezer méteres magasságából előkerült Teleki-senecióit minden bizonnyal maga Teleki Sámuel gyűjtötte. Höhnelről egy nemzetséget – Höhnelia – és 11 fajt neveztek el. Ilyenek pl. a Helichrysum höhnelii és az Echinops höhnelii kétszikű zárvatermő virágos növény, a Dicranum höhneli és Neckara höhneliana lombosmoha, vagy a 60 cm hosszú, fákról lecsüngő kéreglakó bokroszuzmó, a Ramalina höhneliana. A Leikipia-fennsík nevét a Crossandra lelkipiensis virágos növény és

Abesszin asszonyok Hararban, 1889. február (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

6 moha, köztük Barbula leikipiae, a Farbronia leikipiae és az Anomodon leikipiae viseli. Öt növény nevében bukkan fel Afrika legmagasabb hegye, köztük van a Pterogonium kilimandscharicum májmoha, míg a szép Protea kilimandscharica a 4 kétszikű virágos növény egyike. A Kenia és a Ndoro helynevek 4-4 fajnév „ihletői", így az Angraecum keniae orchideáé és a Cuscuta ndorensis szép rózsaszín arankaféléé. A Merura két moha, a Bryum meruense és a Barbula meruensis emlékezet, míg Dsaggára a Plagiochila dschaggana májmoha. A legváltozatosabb flórát a Kilimandzsáró vidékén és a Leikipia-fennsíkon találták, itt gyűjtötték a legtöbb növényt, 80, illetve 75 fajt.

Minden gyűjtés későbbi sorsa, értéke a feldolgozástól függ. Höhnel érdeme, hogy az anyag a legkiválóbb specialisták kezébe került. Közülük is kiemelkedik Georg August Schweinfurth (1836-1925), a virágos növények és a harasztok szakértője. Sajnos munkáját csak az irodalmi hivatkozások révén tudjuk nyomon követni, mert a gyűjtemény a II. világháború alatt megsemmisült. A lombosmohákkal Carl Johann August Müller (1818-1899), a májmohákkal a lipcsei Franz Stephani (1842-1927), míg a zuzmókkal a híres genfi professzor, Jean Müller Argoviensis (1826-1896) foglalkozott (Farkas Edit, 1988 nyomán). Aki csak kicsit is jártas a botanikában, csodálattal olvassa neveiket – a Teleki-expedíció által gyűjtött növények valóban a kor legnagyobb botanikusainak a figyelmét is felkeltették!

Abesszin harcos Hararban, 1889. február (fénykép, Erdélyi Lajos könyve nyomán)

Az állatok világa

Nem véletlenül jegyzi az állattani fejezetet „a nagy Brehm” számtalan kiadást megélt könyvsorozatának a címe. Rudolf trónörökösnek, aki komolyan érdeklődött a zoológia iránt, Teleki Sámuelen kívül még egy kiváló vadász barátja volt, Brehm Alfréd; ő 1878-ban el is kísérte a trónörököst Magyarországra (Brehm, 1988)[13]. A „ha” ugyan nem történelmi vagy természettudományos kategória, mégis eljátszhatunk a gondolattal: mi lett volna, ha Brehm jó egészségnek örvend? Rudolf minden bizonnyal beajánlja Afrika-járt barátját a Teleki-expedícióba. Ha így történik, akár korszakalkotó zoológiai eredmények is születhettek volna. De mi lett volna Höhnellel? Hárman vesznek részt a nagy kalandban? Mert ha nem, azt ugyancsak megsínyli a vállalkozás.

Az utókor legtöbbször megszépíti, vagy deheroizálja a múltat. Teleki Sámuel afrikai vadászatával az előbbi történt. A levelek és a napló tanulmányozása során kiderül – írja az egyik kései recenzens – hogy „a vadászat csupán a karaván ellátását biztosító élelemszerzési módszer volt, s nem külön cél, amiért a két utazó, Teleki Sámuel és Höhnel Lajos olyan áldozatokat vállalt”. Hát nem egészen ez az igazság: Teleki esetében semmiképpen sem, és a maga módján Höhnel is igyekezett trófeavadásszá válni. Amellett, hogy akkoriban minden valamirevaló vadásznak – ha megengedhette magának – „illett” Afrikában (is) vadásznia, Telekinek lételeme volt a veszedelmes nagyvadakkal való küzdelem (Kádár, 1988), vonzotta a „halálos víg torna” izgalma. Mindebből következik – írja Kádár –, hogy „… főként támadásuk [ti. a veszélyes nagyvadaké] módjairól, az elejtésükről, az utolsó perceikről ír naplójában. Ebből a tipikusan a kettős halálhelyzeteket kereső szenvedélyéből következik,

A helyszín talán Egyiptom? Teleki a terített asztal jobb oldalán ül, 1889. május 24. (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

hogy őt az állatok békés mindennapi élete, környezetükhöz való viszonyulásuk nemigen érdekelte". Kétségtelen, hogy Teleki feljegyzéseinek egy része tipikus vadásznapló (Vojnits, 2004 a, b, c), és nem felejtkezik meg az áldozat haláltusájának taglalásáról sem; ez az igazi „vadászszokás" – mely pl. Széchenyi Zsigmond írásaiból sem hiányzik – a nem vadászok számára meglehetősen taszító. Másrészről viszont nagyon is sok, az állatvilág gondos és érdeklődő megfigyeléséről árulkodó részletet találunk a naplóban. Innét tudjuk meg pl., hogy találkoztak a kelet-afrikai kurtafejű békával – ez az állat kevéssé nevezhető áhított vadászzsákmánynak.

A XIX. század derekától kezdve az európaiak fokozott figyelemmel fordultak a fekete kontinens állatvilága felé (Vojnits, 2011). A trópusi Afrikát kutató zoológusok közül elsősorban Alfred Edmund Brehm (1829-1884) és Martin Theodor von Heuglin (1824-1879) munkássága vált szélesebb körökben ismertté – utóbbi nagyszerű képekben örökítette meg Afrika madárvilágát –, de sem ők, sem kutatótársaik nem jutottak el a kelet-afrikai nagy tavak vidékére. Az időben – kevés kivételtől eltekintve – ha nem is volt minden vadász zoológus, de minden zoológus vadász is volt. És mint jó szemű vadászemberek, kiváló megfigyelők voltak. Akkoriban még sok orrszarvú élt a szavannákon, és az nem meglepő, hogy megkülönböztették a széles szájút (Ceratotherium simum) – amelyet Teleki is fehérnek nevezett – a keskenyszájú feketétől (Diceros bicornis), vagy „kéttülkű feketétől". Az már érdekesebb, hogy az utóbbi törzsalakjától elkülönítették a kisebb északkelet-afrikai formát; ezek később Kap-rinocérosz (D. bicornis bicornis) és szomáli rinocérosz (D. b. bruci) néven kaptak helyet a szakirodalomban. A zebrákkal is foglalkoztak, bár a „tigrislovak" különben keveseket érdekeltek, már csak mérhetetlen gyakoriságuk miatt sem. Höhnel könyvében nagyszerű képet találunk a síkvidéki zebráról (Equus burchelli), és részletes összehasonlítását egy alfajával, a Chapman zebrával (E. b. chapmanni) – amelyet újabban többen különálló fajnak tartanak –, valamint a száraz területekre jellemző Grevy zebrával (E. grevyi)[14]. Leírásai és rajzai megörökítették a leggyakoribb kelet-afrikai állatfajokat; ezeknek néhány trófeája is megmaradt. Sok érdekességet közölt Höhnel a termeszekről is. A halak sem kerülték el figyelmüket, és gyűjtöttek

„Az utókor legtöbbször megszépíti, vagy deheroizálja a múltat. Teleki Sámuel afrikai vadászatával az előbbi történt. A levelek és a napló tanulmányozása során kiderül – írja az egyik kései recenzens – hogy „a vadászat csupán a karaván ellátását biztosító élelemszerzési módszer volt, s nem külön cél, amiért a két utazó, Teleki Sámuel és Höhnel Lajos olyan áldozatokat vállalt". Hát nem egészen ez az igazság: Teleki esetében semmiképpen sem, és a maga módján Höhnel is igyekezett trófeavadásszá válni."

pókokat és rovarokat, főleg lepkéket és bogarakat. Az ízeltlábúak további sorsáról nem sokat tudunk, elnyelték őket a bécsi múzeum gyűjteményei[15].

A gyűjtött gerincesek közül csak a „csúszómászók", tehát a kétéltűek és a hüllők összefoglaló feldolgozása történt meg, ezt Franz Steindachner (1834-1919) végezte. Három új kaméleon fajt írt le: a Chamaeleon leikipiensis és a Ch. tavetensis neve elárulja előfordulása helyét, de a Ch. höhnelii is Leikipia vidékéről került elő. A gyíkok legtöbbje a vakondgyíkfélék (Scincidae) közé tartozik. Ilyen az Etiópiától Dél-Afrikáig elterjedt karcsú szkink (Lygosoma sundevalli) és a főleg kelet-afrikai siklószerű Ablepharus wahlbergi[16]. Meglepően sok kígyót fogtak, leginkább a valódi siklófélék (Colubridae) családjából. Ilyen az enyhén mérges vörösajkú sikló (Crotophopeltis hitamboeia) és a Szudántól Dél-Afrikáig előforduló, közepesen mérges Rhamphiophis rostratus, a száguldó kígyó (Psammophis sibilans), melynek mérge másodpercek alatt végez a gyíkzsákmánnyal és a nem mérgező Lycophidion horstokii. Három kígyót kell még kiemelnünk: a testes, rendkívül veszélyes pufogó viperát (Bitis arietans), az aprócska, rejtett életmódú, fénykerülő, talajban, termesz- vagy hangyavárakban élő karcsú vakkígyót (Leptotyphlops [Teleki idejében Stenostoma] nigricans), mely a legjobb példa arra, hogy szisztematikus és szakszerű állattani gyűjtés folyt, és végül egy új fajt, a párducsiklót (Megalixatus pantherinus). A már említett kurtafejű vagy mozambiki esőbéka (Breviceos mossambicus) ugyan Közép-Afrikától Kelet-Afrikán át Dél-Afrikáig előfordul, de ritkán kerül szem elé – Teleki volt olyan szerencsés, hogy meglátta.

Persze tévedéseik is voltak. Teleki és Höhnel is azt hitte, „világosbarna szőrű farkatlan marmotát" lőttek, holott a szirti borzzal találkoztak. Leginkább a madarak-

Chamaeleon tavetensis, az új fajok egyike (Kádár Zoltán cikke nyomán)

kal gyűlt meg a bajuk. A némileg hasonló kinézetű és életmódú nektármadarakat és kolibriket – mint annyi más utazó – rendre összekeverték, holott az utóbbiak kizárólag Amerikában fordulnak elő. „Délbe lőttem egy Colibrit. Nyaka melle fényes zöld, mellén pár vörös toll, a kakas farkában 2, 6-8 czoll hosszú fekete toll…” – olvashatjuk Teleki naplójában. Minden bizonnyal a nektármadarak egy faja (Eurocephalus [Nectarina] rueppeli deckeni) került puskavégre[17]. A kígyászkeselyűről vagy titkármadárról pedig így ír: „Az utban lőttem egy szürke papagályfaj madarat, hosszú, szürke fehér és fekete csíkos fark, teste szürke és hát tollai feketén beszegve, melle szürke és egy 2” magas bóbitája van”. Alig valamivel járt közelebb az igazsághoz a keselyűfejű gyöngytyúk (Acryllium vulturinum) esetében, ugyanis szerinte „Egy gyöngytyúk és fogoly között levő madár”, mely „akkora, mint a fogoly”. Az utóbbi megállapítás különösen furcsa, hiszen a gyöngytyúk sokkalta nagyobb a fogolynál.

A nagyvadak egy részének bőrét, trófeáját kikészítették és Európába hozták, de csak kevés vészelte át a történelem viharait. Teleki madarakat is kitömött, naplójában találunk erre utalásokat: „… a kakast meglőttem és kitömésre előkészítettem”. Az ízeltlábúak, de még inkább a hüllők és kétéltűek tartósítása és szállítása sem lehetett kis feladat forróövi expedíciós körülmények között. A Teleki-expedíció állat- és növénytani gyűjtései egymagukban is bizonyítják vezetőinek elhivatottságát és rátermettségét.

Különös, és egyben szomorú érzés 125 évvel később olvasni Teleki és Höhnel beszámolóit, melyek a természet ma már elképzelhetetlen gazdagságát festik le. Teleki 5000 példányból álló kafferbivaly csordákról, az antilopok megszámlálhatatlan tömegéről ír. Höhnel a Guaszo Nyuki dombsoráról lenézve, egyszerre nyolc, egyenként is több százas bivalycsapatot lát, és „annyi volt a kvagga[18], az orrszarvú[19], az ellennantilope[20], a vízibak[21], a Bubalis caama[22], a gazella[23], a struccz, és a phacochoreus[24], hogy […] átadtam magamat annak az élvezetnek, a mit az állatvilágnak a szabadban való megfigyelése nyújt.”

Tengerésztiszt a szárazföldön

Csendes László (1988) aposztrofálja így – ahogy ő nevezi – Höhnel Lajos lovagot[25], akinek szerepét nem lehet eléggé túlbecsülni. A Telekinél 12 évvel fiatalabb, a fiumei tengerészeti akadémián tanult sorhajóhadnagyot a trónörökös, aki egyébként a Földrajzi Társaság tiszteletbeli elnöke volt, jó érzékkel ajánlotta a nehéz és sokrétű feladatra. A bejárt területek feltérképezéséhez, helymeghatározáshoz, földrajzi megfigyelésekhez jó affinitása lehetett a térképekkel, mérőműszerekkel bánni tudó tengerésztisztnek, függetlenül attól, hogy vízen vagy szárazföldön járt. Részletes naplót vezetett, „a földrajzi utalásokon túl néprajzi, agrártörténeti, egészségügyi és sok más irányú feljegyzéssel gazdagította az expedíció útja során látottakat, hallottakat, tapasztaltakat” – jegyzi meg Csendes. Kézügyessége, rajzkészsége már-már művészi kvalitásokról árulkodik, mind a tájról, állatokról és növényekről, mind pedig az emberekről és használati tárgyaikról kiváló grafikákat készített. A vállalkozás „utóélete” is nagyrészt neki köszönhető, valójában ő ismertette meg a nagyvilággal a Teleki-expedíció lefolyását és eredményeit.

Az expedíció alatt számos esetben volt „harcképtelen”, akár mert megsérült – így pl. amikor gyakorlatlan vadászként nehéz fegyvert sütött el, mely keményen visszarúgott –, akár különböző betegségek miatt. Különösen gyakran szenvedett emésztési rendellenességektől. Teleki nem egyszer volt kénytelen hátrahagyni a táborban, máskor a teherhordók hordágyon cipelték. Féltékenységnek, egymás hibáztatásának azonban sem a naplókban, sem leveleikben nem találjuk nyomát. Höhnel mindenkor elismerte Teleki kvalitásait, akivel nagyszerűen kiegészítették egymást. „Mint vagyonos és független úr, vadászat és sport által a fáradalmak és egyéb káros behatások ellen megedzve, a gróf nagymértékben egyesítette magában azon személyes tulajdonságokat, amelyek ilyen vállalkozás sikeres végrehajtását biztosíthatták” – írta.

Teleki nagy tekintélyű felfedezők és földrajztudósok társaságában: Sven Hedin tőle balra ül, Lóczy Lajos második a felső sorban (fénykép, Erdélyi Lajos nyomán)

Bízvást elmondhatjuk, hogy Ludwig von Höhnel, aki a Teleki-expedíció kulcsfigurája volt, a legjobb értelemben vett úriemberként és tiszti becsülettel szolgálta Telekit, az expedíciót, Rudolf trónörököst és egyúttal a Monarchiát. Neve korának legnagyobbjai között maradt fenn, ez sokkal többet jelent a hivatalos elismerésnél[26]. Valójában akár Teleki-Höhnel-expedícióról is beszélhetnénk, leszögezve, hogy ugyan Höhnel nélkül nem lett volna ilyen sikeres az expedíció, viszont Teleki nélkül létre sem jött volna.

Rövid summázat

Sajátos módon a romantikus XIX. században még a szórakozásból utazgató és vadászgató uraságok sem feledkeztek meg a közvagyon gyarapításáról. Sokan múzeumok vagy saját városuk részére gyűjtöttek és vásároltak, tudósokat és szakembereket támogattak. A Teleki-expedíció messze túllépett ezen, és mint Kubassek János (1988) megjegyezte, Teleki Sámuel és Ludwig von Höhnel a legjelesebb Afrika-kutatók, Mungo Park, Hugh Clapperton, René Caillié, Heinrich Barth, Gustav Nachtigal, vagy éppen David Livingstone és Henry Morton Stanley sorát gyarapítja.

És hogy osztrák, magyar vagy osztrák-magyar expedíció volt-e? Osztrák semmiképpen. Magyar azért, mert vezetője és létrehozója, aki az anyagi terheket viselte, magyar, és a dualista Monarchiában a Magyar Királysághoz köthető. Ha viszont a Birodalom egészét tekintjük, akkor bizony el kell fogadnunk osztrák-magyar mivoltát. Hogy kuruc lelkünket megnyugtassam, emlékeztetek a Ferenc József-földet 1873-ban felfedező Osztrák-Magyar Sarki-expedícióra, melynek egyetlen magyar tagja volt, nevezetesen a hajóorvos.

Jegyzetek

1 A degenerált arisztokratákról festett kép – amelyen az egy időben olyannyira elterjedt Szaniszló és Tasziló viccek is alapultak – általánosító, és mint ilyen hamis. Az arisztokraták jelentős része „kiművelt emberfő” volt, és nemcsak hazánkban, hanem határainkon túl is hozzájárultak a kultúra és a tudomány gyarapodásához.

2 Fontosak Rudolf trónörökösnek írt levei, beszámolói is, valamint „vegyes” magyar, német és latin nyelvű naplója, melynek teljes körű feldolgozása máig várat magára (Lázár, 1984).

3 Sok más magyar szerzőt követve, Kubassek is Höhnel Lajosként említi Teleki útitársát. Kétségtelen, hogy a köztudatból nehéz lenne már kitörölni mondjuk a Verne Gyula vagy Brehm Alfréd névhasználatot, mégsem mindig szerencsés az efféle „honosítás”. A Beethoven Lajos is elég rosszul hangzik…

4 Ma Turkana- és Csev-Bahir-tó.

5 Az egykorú leírásból azt is megtudjuk, hogy anno a hóhatár jóval alacsonyabban húzódott, mint napjainkban.

6 A Teleki Valley és Teleki Tarn mellett a hegység egy menedékháza, a Teleki Lodge (vagy Hut) is a nevét viseli.

7 A támadásra készülődő, illetve támadó bennszülötteket ábrázoló képei alapján Erdélyi (1977) és Vojnits (2005) szerint Telekit akár az első fotográfus haditudósítónak is tekinthetjük.

8 A térképek „fehér foltja” amilyen elterjedt, olyan félrevezető kifejezés. A térképészek valósággal irtóztak az ürességtől, ezért azon voltak, sehol se legyen „tiszta” a földabrosz. Ezt sokszor úgy érték el, hogy mondák, mesék, megalapozatlan híradások alapján nem létező folyókkal, hegyekkel, tavakkal rajzolták tele. Később a pontos felmérések nyomán ezeket váltották fel a valós topográfiai elemek.

9 Korábban csak tengerpartokon, illetve azok közelében ismertek vulkánokat. A szárazföld belsejében elhelyezkedő Teleki-vulkán felfedezése új földfejlődéstani elmélet alapjául szolgált.
10 Az expedíció málháját ún. tehercsomagokba (csomókba) rendezték, ezek nem haladhatták meg a 35 kilót. Feltűnő a csereáruk magas aránya: míg a felszerelés, a sátrak, asztalok, székek, ágyak, ruhák, „fizikai eszközök" mindössze 65 tehercsomót tettek ki, a drótok 80-at, a kelmék 90-et és az üveggyöngyök 100-at töltöttek meg (Erdélyi,1977).
11 Annál inkább ismert a telekivirág (Telekia speciosa), de ennek sem Afrikához, sem a „mi" Teleki Sámuelünkhöz nincsen köze. Az elsősorban a kárpáti havasokban előforduló növényt Erdély kancellárjáról, a marosvásárhelyi Teleki-tékát megalapító Teleki Sámuel grófról nevezték el.
12 Ennek az is az oka lehet, hogy a feltételezések szerint Höhnelnek volt gyűjtőnaplója, csak elveszett.
13 Sajnos az 1880-as évekkel nehéz időszak kezdődött Brehm életében. Apja, édesanyja, felesége elhunyt, maga is betegeskedett. Mialatt az Egyesült Államokban előadásokat tartott, mind az öt gyereke diftériában megbetegedett, legkisebb fia meg is halt. Mississippiben kiújult a még Afrikában, a Nílus vidékén szerzett maláriája, és testileg-lelkileg összetörve érkezett vissza Amerikából. Ezután állapota már csak romlott; éppen hogy megérte az 55 éves kort.
14 „…az é. Sz. 1^0 30' alatt eltűnik a széles csíkú, lófejű és lófülű déli tigrisló, s ugyanitt az északi faj váltja fel, melynek nagy feje a szamáréhoz hasonló, csíkjai pedig oly keskenyek, hogy az állat még kis távolságból is teljesen szürkének látszik…"
15 Azt biztosra vehetjük, hogy akadtak köztük új fajok, pl. a pókszabásúak köréből.
16 Csak hogy el tudjuk képzelni az állatka kinézetét: a fokozottan védett magyar vagy pannongyík (A. kitaibeli) rokona.
17 Az Óvilág nektármadarai és az Újvilág kolibrijei gyors röptű, többé-kevésbé hasonló életmódú madarak. Legtöbbjük tollazata színpompás. Magyar László (1818-1864) – akinek zoológiai leírásait jelen sorok szerzője egy későbbi tanulmányában kívánja elemezni – is Afrikába álmodta a dél-amerikai fajokat.
18 Síkvidéki vagy alföldi zebra: ennek kihalt dél-afrikai alfaja (mások szerint a zebrafélék önálló faja), a tulajdonképpeni kvagga nem élt Kelet-Afrikában.
19 Ha Telekitől származna a feljegyzés, azt is bizton megtudnánk, melyik orrszarvú fajról van szó.
20 Jávorantilop, a legnagyobb termetű afrikai antilopfaj.
21 A víziantilopok hímje; az nem derül ki, hogy a két faj közül melyik, de valószínűsíthető, hogy az elterjedtebb Defassa-víziantilop, és nem a közönséges víziantilop, mely sosem távozik messze a vizektől.
22 Fokföldi vagy vörös tehénantilop (Alcephalus caama); megtévesztő névhasználat, Kelet-Afrikában a közönséges tehénantilop (A. buselaphus) fordul elő.
23 Csoportnév, Kelet-Afrikában több gazellafaj él.
24 Az Afrikában szélesen elterjedt varacskos disznó (Phacochoerus aethiopicus) tudományos nemzetség neve.
25 Az akkoriban Magyarországhoz tartozó Pozsonyban született Höhnel mindhalálig osztráknak vallotta magát.
26 A bécsi Kriegsarchivban fellelhető tiszti minősítési lapjára rávezették, hogy „érdemes tagja volt a Teleki-expedíciónak". A feljegyzés egyúttal azt is bizonyítja, hogy az udvar magasra értékelte az expedíciót.

Felhasznált irodalom

- Balázs Dénes szerk. (1993): Teleki Sámuel (gróf): felfedező-utazó Kelet-Afrikában (1845. nov. 1., Sáromberke, Maros-Torda m. – 1916. márc. 10. Bp.). In: Magyar Utazók Lexikona. 378-382 o. Panoráma Kiadó. Budapest.
- Bartha Lajos, ifj. (1986): Teleki Samu keletafrikai expedíciója. In: Évfordulók a műszaki és természettudományokban 55-56 o. Budapest.
- Bendefy-Benda László (1934): Afrika meghódítása 104, 113. A Magyar-Etiópiai Expedíció Országos Bizottságának kiadása. Budapest.

- Borsos Balázs (1988): A Teleki-expedíció anyaga a Magyar Néprajzi Múzeumban. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 25-30.
- Brehm, Alfred Edmund (1988): Kirándulás a Dunán. In: Az Északi-sarktól az Egyenlítőig. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Csendes László (1988): Höhnel Lajos munkássága a Teleki-expedícióban. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 8-17.
- Ecsedy Csaba (1978): Teleki Sámuel (1845-1916). In: Messzi népek magyar kutatói II. 33-55. o. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Erdélyi Lajos (1977): Teleki Samu Afrikában. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Farkas Edit (1988): A Teleki-expedíció botanikai eredményei. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 43-48.
- Füssi Nagy Géza (1988): Etnikai folyamatok Kelet-Afrikában a XIX. században. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 31-36.
- Gábris Gyula (1988): A Teleki-expedíció nemzetközi jelentősége. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 3-5.
- Halász Gyula (1936-1937): Teleki Sámuel. In : Öt világrész magyar vándorai 102-122 o. Grill Károly kiadása. Budapest.
- Hézser Aurél (1939): Az ötvenéves gróf Teleki Samu expedíció. In: Földrajzi Zsebkönyv 137-141 o. Magyar Földrajzi Társaság.
- Höhnel Lajos (1892): A Rudolf- és a Stefánia tavakhoz I-II. Ráth Mór kiadása.
- Höhnel Lajos (1984): Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887-1888-ban I-II. Magvető Kiadó, Budapest.
- Höhnel, Ludwig von (1888): Die Expedition des Grafen Teleki in das Gebiet des Kilimandscharo und Kenia. Vorläufiger Bericht (Tafeln VI. u. VII.). Mitteilungender K.u.K. Geographishen Gesellschaft, p. 353-379 u. 441-471. Wien.
- Höhnel, Ludwig von (1890): Die Entdeckung des Rudolf und Stefanie Sees durch den Grafen Teleki. Wien.
- Höhnel, Ludwig von (1892): Ostäquatorial-Afrika zwischen Pangani und dem neuentdeckten Rudolf-See. Ergebnisse Graf S. Telekischen Expedition 1887-1888. Petermann's Geographische Mitteilungen, Heft 99. Gotha.
- Kádár Zoltán (1988): Teleki Sámuel expedíciójának állattani eredményei. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 37-42.
- Kászoni Dénes (1988): Teleki Sámuel rövid életrajza. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 61.
- Kubassek János (1988): Teleki Sámuel kelet-afrikai expedíciójának tudományos jelentősége. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 5: 7-16.
- Kubassek János (1989): Zanzibártól a Stefánia-tóig. Bembo Kiadó, Budapest.
- Pokoly Béla (1988): A Teleki-Expedíció és Kelet-Afrika gazdasága. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 5: 49-52.
- Lázár István (1984): Előzetes jelentés egy kéziratról. Teleki Sámuel afrikai naplói. Kortárs, XXVIII. évf. 12. sz.
- Teleki Sámuel (1887): Magyar főúr Afrikában. In: Marosvidék, 1887. május 8.
- Teleki Sámuel (1888a): Közleménye afrikai expedíciójáról. Földrajzi Közlemények XVI. 624-629. o.
- Teleki Sámuel (1888b): Közleménye afrikai expedíciójáról. The Times, 26. dec. 1888.
- Vojnits András (2004a): A lovagias orrszarvú. Teleki Sámuel vadásznaplójából. Magasles 2/4: 32-34.
- Vojnits András (2004b): Halálos, víg torna. Teleki Sámuel vadásznaplójából. Magasles 2/7: 32-34.
- Vojnits András (2004c): A tudomány szolgálatában. Teleki Sámuel vadásznaplójából. Magasles 2/9: 40-42.
- Vojnits András (2005): Teleki Sámuel, az első fotografáló haditudósító. Foto Mozaik 8/6: 60-62.
- Vojnits András (2011): Teleki Sámuel (1845-1916) és Ludwig von Höhnel (1857-1942). Vadászok a tudomány szolgálatában 2. Nimród Safari 5/2: 27-33.

A szerzőről

zoológus, Afrika-kutató, a Magyar Földrajzi Társaság Expedíciós Szakosztálya alapító elnöke, a Magyar Tudományos Afrika-expedíció és más expedíciók tagja, a Magyar Tudományos Esőerdő-expedíció vezetője

About the Author

zoologist, Africa-researcher, foundation president of the Expedition Section of the Hungarian Geographical Society, member of the Hungarian Scientific Africa-expedition as well as of others expeditons, leader of the Hungarian Scientific Rainforest-expedition

@

andras@vojnits.hu

English Abstract

125 and 25 years (1/2)
The 125-year-old Teleki-expedition

The "blank spots" on the map of Africa survived to the second half of the 19th century. One of the last unknown areas was explored by Count Samuel Teleki's expedition in 1886-1888. It is a much-debated issue what made Teleki undertake the risky expedition; a lot of people think the chief motivation was his scientific curiosity, but the author proves that it was, first of all, his passion for hunting. The main results of the expedition are as follow: the discovery of Lake Rudolf and Lake Stephanie, the Teleki volcano, mapping of the region, description of unknown tribes, collecting folkloric objects, animals and plants. Teleki's companion was an Austrian marine officer, Ludwig von Höhnel. He was the chronicler of the expedition, the author of the descriptions of unknown regions, plants, animals and geographical explorations. The present study – as first of a two-episode approach – gives an overview of the significance of Teleki's expedition.